

БЕЛЕЖНИК НА ПИСАТЕЛЯ

Борис Делчев

Много пъти съм се мъчел да си представя какво щеше да стане с левски ако беше избягнал бесилката, и с Ботев, ако беше надживял трагичната голгота на Околчица. Трудно е да се каже как щяха да се проявят трезвият реализъм на единия и неудържимата fuga на другия в следосвобожденското „царство на дребните производители“ и дребните практически интереси, лишено и от най-малката възможност за революционна перспектива и революционна дейност. Каквото и да станеше, едно ми изглежда съвсем сигурно — че легендата около техните имена дори и да не потънеше в забрава, щеше да загуби много нещо от своето обаяние. Но съдбата, която ги беляза и която сами си избраха, не пожела да ги пощади, за да покаже още веднъж, че великият човек знае не само как да живее и как да се бори, а още и това, по-важно понякога — кога и как да умре.

* * *

В стремежа да достигне адекватен израз на една нова душевност, свободният страх не можеше да не въстане срещу ограничителните правила на класическата прозодия, каквато я намираме в школите до края на миналото столетие. Но разрушавайки симетрията и задължителния регламент на римата и ритъма, той се освободи заедно с това и от тяхната мнемотехническа функция. И тук се случи нещо непредвидено: преодолявайки приспивната напевност на поезията до него, в своите крайни прояви той скъса с ритмичната структура, стана мъчно запаметим и се превърна в стих за четене. Така по околел път неочаквано се приближи до онова, срещу което беше въстанал — до камерността на поетите от школите на символистите и парнасистите.

За да се убедите, че е така, попитайте се: колко са стихотворенията със свободен стих, които помните и можете да рецитирате така леко, както рецитирате творбите от класически тип.

И въпреки тази „лоша“ игра на развитието, свободният стих е едно от големите и неотменни завоевания на съвременната лирика, защото откри непознати ритмични възможности, неподатливи на формална класификация, и даде нов тласък на мисълта и емоцията, родени от тревожните търсения на нашата епоха.

* * *

Една литература, ако е загрижена за своето бъдеще, не може да разчита нито само на интелектуалния елит, нито само на масовия читател. В единия случай тя е осъдена да се превърне в досадно занимание на сноби,

лишено от всякаква обществена перспектива, в другия — да се оградят от новите търсения и да кръжи в сферата на елементарното. Голямата национална литература се стреми към добри произведения за всички степени на духовна и естетическа подготовка — тя не може да пренебрегне никого.

Казват, че крайностите се допирали. В случая те не само се допират, а водят и към един и същ резултат — към застой и творческо безплодие.

* * *

Заговори ли се за поезията на Вазов, първото нещо, което ми иде на ум, е едно от малко известните негови стихотворения — сонета „Рим“, по неизповедим начин влязъл завинаги в кръга на моя духовен репертоар.

Струва ми се, че в поетическото дело на Вазов, макар и многообемно, трудно може да се намери по-лаконична творба, в която с толкова малко думи да е казано толкова много. Трудно е изобщо в броени четиринадесет стиха да се постигне нещо по-богато по асоциативност, по-широко по вътрешен обхват и по-значително по мисловни и емоционални напластявания.

Пред лицето на вечния град, обременен с легенди и накърнено величие, поетът призовава в своята възбудена памет историческите сенки на миналото. И още при първото оглеждане вижда, че споменът се изпепелява в снизходителната усмивка на едно всекидневие без полет и без честолюбиви илюзии. Човек чете тези стихове, в които словото е съгъстено до осезаемост, и му се струва, че вижда как пред очите му рухва една цивилизация — връхлитат го мисли за съдбата на цивилизацията изобщо. И скромните размери на сонета незабелязано прерастват в обобщение, чиято сила на въздействие взема духовни пропорции, неизмерими с броя на думите.

В продължение вече на близо две десетилетия почти всеки ден аз повтарям тези отдавна заучени стихове. И макар да ги знам наизуст, все ми се струва, че ми носят нещо ново, което дотогава не съм забелязал. И това радостно преоткриване, така присъщо на всяка значителна творба, вече ми е достатъчно, за да почувствувам чрез него неотразимата поетическа мощ на Вазов.

* * *

Смятам за едностранчиво определението, намерило място в един речник, че гротеската е такъв художествен похват, който изобразява грозното единствено чрез „своеобразно засилване на отрицателните черти в образа“. Според мен тя прибегва по-често към обратното — към абсурдно изтъкване на положителното в образа, така че той става смешен и започва да отблъсква със своята уродлива несъстоятелност.

В своите най-добри прояви гротеската е апология с обратен знак — авторът възхвалява, накърнявайки съзнателно чувството за мярка, и с лукава усмивка дискретно предупреждава: нима сте толкова наивни да не виждате, че всичко това е шега? Защото, известно е, светът никога не ще чувствува недостиг от наивни хора.

* * *

Диалогът — единствено достоен и единствено извисяващ начин на човешкото общуване.

Знае се, че романът на Казандзакис — „Алексис Зорбас“ е написан в монологична форма: разказът се води от името на този, който анонимно е наре-чен „началство“ — един образovan фантaст, непрактичен собственик на лиг-нитни периметри в Крит. И естествено, повествованието се осъществява чрез ретроспекции, лични преживелици или преки разговори с другите герои. Но започва да агонизира самотната мадам Ортанс, сърдечна приятелка на Зорбас, селяните нахлуват в дома ѝ да грабят и „началството“ вече не е в състояние да наблюдава в едно и също време терзанията на влюбения и сцените на безчинства. Поради самата ситуация става необходимо да се намеси авто-рът, за да разкаже онова, което е недостъпно за погледа на героя и без което картината щеше да бъде накърнена. Така на няколко места в тази глава (XXIII) монологичната форма се оказва неудобна и незабелязано отстъпва място на обективната гледна точка.

Нищо по-очевидно, че художникът, който уважава себе си, не ще се поколебае да пожертвува ограничителните изобразителни условности, все едно какви, за да тържествува онова, което е по-важно от всичко друго — реалната жизнена правда.

* * *

Пред мен е речта на Вазов, произнесена на седемдесетгодишния му юбилей. Това са шест страници, в които големият поет изразява „светата радост“ и своята „безкрайна благодарност“ към всички за вниманието, с което е обкръжен. И в тази реч само пет реда чисто протоколно обръщение към монарха — без най-малък намек за изтъкване на личността му. При това известно е, че Вазов не беше нито революционер, нито републиканец и не е могъл да има каквото и да било намерение да даде израз на антимонархически настроения. Но, както всички големи творци, той обладаваше онова чувство на самосъзнание, което му позволяваше да се издигне до гордото достойнство на духовния избраник, за когото е задължително преди всичко етичното измерение на света. А такива хора, дори когато са приели институцията, не могат да си позволят нито ласкателство, нито верноподаническо умиление пред лицето на властелина.

* * *

Най-тъжният ден на годината — 21 юни: денят започва да намалява.

* * *

Стар приятел, дългогодишен участник в революционното движение, ми разказваше случки от последната война и между другото — как за обезвреждането на минни терени се наложило да бъдат използвани животни. „Животните — каза той — отиваха към смъртта без никакво съзнание за грозящата ги опасност. Те бяха инструмент на нашата воля и загинаха на бойното поле — не на полето на честта. Смъртта им беше ефикасна, но не героична.“

След това от анекдота зави в друга посока.

— Героичната постъпка предполага готовност за саможертва в името на една морално оправдана цел. Важното е не да не изпитваш страх, а да го надмогнеш — не да си скован от чужда повеля, а да действуваш под напора на вътрешно изискване за лична чест и достойнство.

И накрая философски заключи:

— Героизмът няма нищо общо със сляпото изпълнителско покорство, колкото и емпирически ефикасно да е понякога. Героизмът е етична категория — императив на силния човек, безкористен и свободен в своите решения и своите действия.

Знаехме се от отдавна и го смятах за обикновен практик в движението. Трябваше да стане този разговор, за да разбере, че моят приятел не само беше минал през изпитанията, а беше успял да изкове от тях и своя философия на героизма.

* * *

Подвиг е не да нямаш слабости — подвиг е да намериш сили да ги превъзмогнеш.

* * *

За трети път обхождаме малката зала на Райксмузеум, където са изложени картините на Вермеер, и за трети път застанахме пред неповторимата „Готвачка“, този ненадминат образец на холандската живопис, искрец от светлина, тайната на която никой не владее по-добре от майстора на Делфт. И тук стана нещо, което за момент ме изненада.

Пазачът, който при втората обиколка беше започнал да ни гледа изпитателно, с енергични крачки се доближи до прозореца, спря се там за момент и посегна към ъгъла. После пристъпи към мене, изрече нещо неразбрано и с ласкавата усмивка на познат човек ми подаде някакъв правоъгълен къс хартия, подобен на квитанция. Ако не беше тази усмивка, щях да помисля, че бяхме направили нарушение и трябваше да платим глоба. Но погледът ми падна върху калиграфския текст и недоумението ми се стопи в един жест на благодарност.

Наглеждайки картините, които му бяха поверили, този човек ги беше обикнал дотам, че беше се влюбил в техния автор. И подготвен отнапред, всеки по-особен интерес към художника награждаваше с едно грижливо съставено указание — в кои музеи на Холандия могат да се намерят други картини от Вермеер. С такова внимание, изявено по малко необикновен начин, бяхме удостоени и ние. И понеже това ми се случваше за първи път, потребни ми бяха няколко дълги секунди, за да се освободя от изненадата. Едвам след това можах да изпитам радост от приближаването към един обикновен човек, чиято длъжност в преките си изисквания не отива по-далече от техническото опазване на художествените творби.

* * *

Истинският творец е не само барабанчик, а и съдник на своето време: барабанчик — в прогресивните епохи, съдник — при всички обстоятелства

* * *

Увлечен в измамния призрак на славата, маниакът в изкуството няма чувство за реалност и живее с натрапчивото убеждение, че пътят му към признанието е преграден от злоумишлени хора, ревниви към неговите заложи. В съзнанието си на онеправдан човек той боледува по мечтаното поприще на артист и с болестта си заразява и другите: огласяйки своята неудовлетво-

реност, насочва вниманието им не само към онова, което се е превърнало в неговата фикс-идея, а и към самото изкуство — прави ги причастни към него. Така, макар по негативен път, той се свързва с делото на творците, и го съпътства, както отпадъкът съпътства пълноценния продукт. В това отношение маниакът в изкуството напомня на сгурията, която употребяват в строителството. И той, подобно на този материал без стойност, е по своему необходим: служи за уплътняване на празните пространства.

* * *

Хуморът е весела разправа с порока, която започва и завършва с морално извисяване над него. Но понеже, вкупом взети, всичките усмивки на света не стигат за тържество над злото, победата на смеха обикновено е краткотрайна и лесно води до съзнанието за безплодност. Стане ли това, хумористът губи своята духовна опора и неочаквано рухва под тежестта на собственото си призвание. И последиците не закъсняват: ако намери сили да не посегне на себе си, вчерашният смехотворец заболява неизлечимо от хипохондрия.

Такъв е обикновено краят.

Който се интересува от подробностите, ще ги намери в биографиите на великите хумористи.

* * *

Устоял героично пред равнодушието на безчувствения читател, който години подред отказваше да го забележи, накрая този шампион на самочувствието грохна под бремето на тежките грижи за своето обезсмъртяване.

* * *

След като от бездушно престараване стоманата стана „родна“, как да казва човек на майка си? И тя ли ще остане „родна“ наред с бездушния метал, или трябва да потърсим друга дума, която да изрази най-скъпото на света? Ето един въпрос, който засега все още напразно чака своя отговор.

* * *

Великото изпитание на хумориста — да живее в общество без чувство за хумор.

* * *

Веднъж, като се връщам в къщи, не знам по каква прищявка на асоциациите, в паметта ми неочаквано изплава прочетеното някога изречение: „Тя държи в обятията си едно дете, за което светът е малък“ — изречение, което личи и днес под образа на Богородица в някогашния византийски манастир „Хора“ в Цариград. И, както става понякога с отдавна чут и забравен стих, това изречение от времето на Теодор Метохит така неумолимо се връза в съзнанието ми, че започнах да го повтарям всеки две-три минути. Постепенно думите се отдалечиха от своя първоначален смисъл, евангелските образи изчезнаха, като да не ставаше дума за тях, и поетическата метафора, израснала до планетарен мащаб, ме увлече със сила, на която бях слаб да противостоя. Така незабелязано съм изминал четирите километра до дома, забравил, както никога дотогава, да се кача на трамвая.

Има литературни факти (само литературни ли?), основани на грешка, но осветени от традицията, които са пуснали толкова дълбоки корени в общественото съзнание, че са придобили силата на закон. Можеш да ги опровергаваш колкото щеш, но доводите ти ще останат безсилни пред всемогъщата инерция. Такъв е случаят и с онзи стих от „Хаджи Димитър“, най-известния от известните, с който сме закърмени още от детски години.

Ботев ни е оставил три редакции на своята балада. И в трите този стих гласи:

Той, който падне в бой за свобода,
той не умира...

Така е даден и в първото издание на неговите съчинения, направено от Захари Стоянов десет години след Освобождението (1888), както и в някои от последващите. Но още преди това, неизвестно кой и кога е заменил в апокрифните издания „той“ с „тоз“ и стихът започва да шестува по българската земя в преиначен вид, като вариант от народна песен: „Т о з, който падне в бой за свобода. . .“, за да бъде приет по-късно без уговорки дори от големия изследовател на Ботев — Михаил Димитров. Опитайте сега да възстановите автентичната редакция, за да видим какъв ще бъде резултатът.

Нека не се мисли, че казвам това с честолюбивото намерение да поставя себе си над другите. Ако трябваше да се заема с една антология на българската поезия, сигурно и аз бих се поддал на общата слабост. Не защото ще бъда обвинен в педантизъм, а от един по-голям страх: да не мина за осквернител на национални светини.

Нужно ли е да обяснявам какво значи узаконеният социален навик?

* * *

Като търсеше доводи в полза на безусловното изкуство, един събрат, завидно отзивчив към всички културни въпроси, сочеше за положителен образец някои живописци от миналото, защото, както той се изрази, в техните натюрморти плодове са изобразени „такива, каквито са в природата“, с тази единствена разлика, че „не можем да ги намерим у бакалина“. И е прав: в бакалницата наистина такива произведения не се продават. Но затова пък неговият идеал за естетическо съвършенство можем да намерим в магазина за изкуствени цветя и плодове: там колкото щеш плодове, които по външен вид „отговарят на истинските“, и то на необикновено достъпни цени. Странно е само, че никой досега не е бил така щастливо проникателен, за да открие в тях образец на голямо изкуство.